

Володимир Ващенко
Дніпропетровськ

**«Ментальна географія» епохи Модерну: конструювання
М. Грушевським «історичного простору» України, Європи, та Росії***

Відтепер карта передує території –
прецесія симулякрів, – саме вона
породжує територію...

Ж. Бодріяр. *Симулякри і симуляція*¹

*Замість вступу: когнітивні мапи та
способи репрезентації історичного простору*

Фундаментальна загадка, що мотивує дане дослідження, міститься у питанні: яким чином певний історик прописує у власних текстах “історичний простір”, котрий перетворюється на готовий для інтелектуальних маніпуляцій “об’єкт” його дослідження. Проблема вбачається у тому, щоб простежити, завдяки яким *технікам візуалізації* під пером окремого історика відповідний “географічний простір” прописується й легітимується як “історична територія”.

Відповідь на це загальне теоретичне питання пропонується шукати з залученням пізнавальних ресурсів “ментальної географії”², а полем його

---

* Перший розділ даного тексту – розширений варіант доповіді, котра була озвучена нами на міжнародній науковій конференції “Росія і Західна Європа в польській та українській історіографії XIX-XX ст.” (м. Гданськ, Польща, 22-23 вересня 2011 р.).

¹ *Бодріяр Ж.* Симулякри і симуляція. К., 2004. С. 6.

² Ментальна географія на пострадянському просторі розвивається нерівномірно. Галузь на очах перетворюється на статусне дисциплінарне поле російських інтелектуалів, у межах якого плідно працюють як фахові *географи*, так й *історики*. Як показав дніпропетровський дослідник В.Грибовський, російські колеги частогусто використовують пізнавальні можливості ментальної географії для розробок сучасних ідеологічних стратегій, покликаних легітимізувати імперський (російський) простір як “природний” й, відповідно, імперські топонімічні схеми територіальної репрезентації як “наукові”. Такі стратегії спрямовані, великою мірою, на утримання ментального простору України у межах структур російського імперського міфу (див.:

емпіричної “верифікації” обрати сукупність релевантних проблемі текстів провідного українського історика зламу XIX-XX ст. – М. С. Грушевського.

Базовим *інструментарієм* “ментальної географії”, як відомо, виступає категорія “когнітивної мапи”, котра традиційно, принаймні, з появи у 1948 р. праці когнітивного психолога біхейвористського напрямку Едварда Толмена (E. C. Tolman), визначається як “ментальна репрезентація географічних або великомасштабних просторів”³.

З таких пізнавальних перспектив нашою *метою* буде дослідити *способи репрезентації* у текстах М. Грушевського великомасштабних географічних просторів, *техніки візуалізації* ним “когнітивних мап”.

На теоретичному рівні пропонується виокремлювати, принаймні, два базові способи репрезентації великомасштабних географічних просторів, що були притаманні *модерністському проекту* ментальної географії кінця XIX – початку XX ст. й дозволяли продукувати відповідні *типи “когнітивних мап”* – “*геометричний*” (покликаний представити “замкнений” географічний простір) та “*геополітичний*” (що корелює з уявленнями про території “відкритого” типу). *Загальне теоретичне питання*, котре цікавитиме нас у межах такої дуальної типологізації “когнітивних мап” полягатиме у тому, щоб визначити, як ментальна географія епохи Модерну використовувала традиційні античні та середньовічні стратегії для створення символічного історичного простору модерних націй, зокрема, України й які сенсовні “зсуви” відбувалися при цьому.

“*Геометричний*” спосіб фіксації “картографічного простору” передбачав візуалізацію певної історичної території через фігури, які конструювалися у дисциплінарних межах *геометрії*. У такій формі “ментальна географія” повставала як “геометрія простору”, а “когнітивні мапи” промальовувалися у вигляді *прямокутника, трикутника, кола*, тобто, *елементарних геометричних фігур*.

“*Геополітичний*” спосіб репрезентації відсилав до певних “географічних феноменів” у межах т. зв. “*геополітики простору*”. Йдеться про

Грибовський В. Хитрість географічного розуму // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 5. К., 2010/2011. С. 510-526). Перша “деконструкція” імперського когнітивного простору як єдино можливої універсальної форми репрезентації історичної території України вперше була зроблена у межах ментальної географії епохи модерну – у працях М. Грушевського. Власне, дослідити алгоритм цієї “деконструкції” й є одним з надзавдань запропонованої розвідки.

³ Див.: Tolman E.C. Cognitive maps in rats and men // Psychological Review. 1948. № 55 (4). P.189–208. Спираючись на визначення Е. Толмена ми пропонуємо власний критерій розрізнення термінів “ментальна мапа” та “когнітивна мапа”. Для нас “ментальна мапа” являє собою складову *системи означення* – є ментальною репрезентацією великомасштабних географічних просторів, у той час як “когнітивна мапа” виступає *інструменталістським терміном* – дослідним засобом, завдяки якому відбувається конструювання того чи іншого типу ментальних мап. У даному дослідженні нами й буде прослідковано цей зв'язок між певним типом ментальних та когнітивних мап у текстах М. Грушевського.

стратегією візуалізації відкритого історичного простору на уявній карті світу через *зіставлення територій* за допомогою *географічних орієнтацій*. У цьому значенні відповідні “когнітивні мапи” наносилися через локалізацію “територій” певної країни за “геополітичною” віссю *Захід / Схід, Північ / Південь*.

У першому розділі даного дослідження увага буде сконцентрована на двох “географічних” стратегіях – “геометричній” та “геополітичній” репрезентації М. Грушевським території України. Далі ми зупинимося на двох “топографічних” способах репрезентації Михайлом Сергійовичем історичного простору України – на “історичному ландшафті” та “топографії тіла”.

Оскільки, з одного боку, будь-яка *репрезентація*, у тому числі й просторова, на сьогодні розглядається як питання *семіотичне*, що здатне проблематизувати саму *природу знаку*, а, з іншого, як законне поле *конструктивістських повноважень*⁴, то для кожного з двох вищезазначених типів когнітивних мап (“закритого” та “відкритого”) передбачається визначити зв’язок між зовнішньою для історика *структурою знаку*, що була покладена ним в основу конструкції тієї чи іншої когнітивної мапи та внутрішніми *психічними процесами*, які прив’язували його до певної структури, тобто, знайти відповідь на два взаємопов’язаних питання:

1) *семіотичне*: яка *структура знака* стояла за тими чи іншими способами репрезентації “великомасштабних просторів”, позначених М. Грушевським як історична територія?;

2) *конструктивістське*, сформульоване у контексті *когнітивної психології*: які психічні процеси відповідали за обрання серед наявних знакових структур тієї чи іншої й побудову українських істориком відповідних когнітивних мап?

Привілейованим “об’єктом” даного дослідження виступатимуть конструкції історичної території України, й, лише у такому контексті, – Європи і Росії, які залишив у своїх текстах М. Грушевський. Ця “привілейованість” обумовлюється не лише вповні зрозумілою науковою та політичною зацікавленістю українського історика територією, яку він перетворив на “свою” та “національну”, але й самою специфікою появи України на когнітивних мапах Європи епохи *fin-de-siecle*.

Візуалізація України на європейських мапах епохи Модерну відбувалася поступово, – немов риси невідомого зображення під час проявлення фотокартки у лабораторії адепта мистецтва фотографії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Термін цього *ментального проявлення України* – від зовсім не чіткого зображення, що є ледь помітним й скидається на випадкові лінії на фотопапері, до вповні окреслених контурів майже готової фотокартки –

⁴ Численні дослідження у галузі “ментальної географії”, зокрема, праці Барбари Тверські (В. Tversky) показали, що ментальна репрезентація великомасштабних просторів може бути описана радше як процес *ментального конструювання*, а не як просте пригадування статичної просторової інформації (див.: Tversky B. Distortions in cognitive maps // Geoforum. 1992. № 23 (2). P.131–138).

тривав понад 20-ть років, демонструючи зміни, що відбулися у *когнітивній картографії* європейців та українців у зазначений період.

Ілюстрацією символічного початку *ментального проявлення України* на когнітивних мапах Європи можна вважати лист одного з когорти тих найбільш відомих фотомитців до іншого, ще більш відомого, що спричинився до повстання “територіального портрету” України. Йдеться про кореспонденцію етнографа та антрополога Ф. Вовка до М.С. Грушевського, датовану 1896 р.: “Вийшла у Вас Етнографічна карта України-Русі Величка... се річ дуже поважна і ми маємо великий інтерес її яко мога розповсюдити... я сам презентую її і зроблю дотичний реферат, у котрому розкажу про те, **що таке Україна і українці, чому їх нема на карті Ріттиха, а є на польських картах...** [виокр. – В.В.]”⁵.

Символічний кінець ментального проявлення історичної території України можна віднести до періоду політичних подій у Російській імперії 1917 р., у рік, коли М. Грушевський дозволив собі зазначити: “...територія українська представникам правительства і не-українській демократії **представлялась дуже не ясно** [виокр. – В.В.]”⁶.

Дві вищенаведені цитати, що включають дослідника ментальної географії епохи Модерну у постмодерну гру “*відсутності / присутності*” історичного простору, провокують цілу низку питань загальнотеоретичного характеру, котрі ми, у даній розвідці, залишимо без відповіді, а саме: яка кількість конфігурацій ментальних географій Європи існувала у той чи інший період (Україна *присутня* на польських мапах, та *відсутня* на німецьких, що дозволяє говорити, принаймні, про польські та німецькі уявлення про Європу і Україну)?; яка кількість когнітивних мап України була наявною в самій Україні (у чому полягала різниця, наприклад, між репрезентантами уряду і не-української демократії стосовно українських картографічних контурів)? Тут лише зауважимо, що зацитовані уривки з текстів Ф. Вовка та М. Грушевського, які пов’язують момент повної *етнографічної* відсутності на “германській мапі” Європи (“карті Ріттиха”) історичної України (1896 р.) з прикінцевою точкою, в якій Німеччина визнала, хоч і формально, Україну з її *державними* кордонами (на переговорах у Брест-Литовську), а представникам українського уряду доводилося лише довести ці кордони до повної остаточної ясності (1917 р.), слугують індикатором можливостей того феноменального конструктивістського ресурсу, яким *ментальна географія XIX – XX ст.* (вкупі з *політикою*) наділяла своїх adeptів, дозволяючи їм швидко *переконфігурувати* та *модернізувати* уявлення про історичний простір Європи.

Отже, “Україна”, що являла собою успішний випадок конструювання історичного простору на когнітивних мапах Європи й здобула візуалізацію на

⁵ Ф. Вовк – М. Грушевському 5 травня 1896 р. // Листування Михайла Грушевського. К.–Нью-Йорк, 2001, т. II, с. 121.

⁶ Грушевський М. С. Поповнення У. Ц. Ради представниками меншостей [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С.33.

манах політичних протягом стислого проміжку часу, виступатиме не лише привілейованим, але й *демонстраційним прикладним* “об’єктом”, котрий дозволяє розкрити більш суттєві характеристики ментальної географії епохи Модерну, репрезентантом якої був М. Грушевський. Власне, ці суттєві теоретичні питання – конструктивістський ресурс ментальної географії доби Модерну, насамперед, його *семіотична* та *психологічна* компоненти, що до цього часу не утворювали предмету особливих зацікавлень – стоять на кону даної розвідки.

1. Ментальна географія епохи Модерну як “геометрія”: конструювання М. Грушевським “закритого” ідеального історичного простору України

1.1. “Чотирикутники” ментальної географії Модерну: від Геродота до Грушевського

Розпочинаючи свій шлях професійного історика – у кваліфікаційній магістерській роботі “Барське староство” (1894 р.), М. Грушевський вдався до своєрідних картографічних візуальних ефектів, запропонувавши читачеві своєї праці поглянути на уявну мапу України під певним кутом зору й примушуючи його у відповідний спосіб візуалізувати Подільське воєводство – територію, яка мала стати “предметом” дослідження молодого вченого⁷. “Когнітивна мапа” М. Грушевського ініціювала репрезентацію ідеальної історичної території Подільського воєводства у вигляді певного ідеального геометричного простору, сконструйованого у формі *фігури прямокутника*: “При взляде на карту, старое **Подольское воєводство представляет нечто в роде прямоугольника** [виокр. – В.В.], опирающегося на прихотливо извивающееся русло Днестра”⁸.

⁷ “Геометрію історіописання” ми ладні розглядати як таку частину дисциплінарного простору “ментальної географії”, що вивчає конструювання істориком “замкненого” історичного простору. У даному випадку пропонується дослідити, серед іншого, психічні мотиви конструювання М. Грушевським замкнених геометричних “об’єктів” – “чотирикутників” та “трикутників” й продовжити дослідження у напрямку “відкритого” “геополітичного” історичного простору.

⁸ *Грушевский М. С.* Барское староство, исторические очерки (XV – XVIII). К., 1894. С. 1. Така форма символічної (“геометричної”) репрезентації історичного ідеального простору, яку задіяв тут М. Грушевський, ґрунтується на базовому визначенні “прямокутника” або “квадрата” як різновиду паралелограма, тобто, фігури, форму якої утворюють паралельні прями. Базисом такої ментальної репрезентації географічного простору є отожднення “паралельних ліній” з річковою мережею Дністра, яке розгорнув український історик, конструюючи ментальну мапу Поділля. Прямокутник, окреслений лініями річкових гирл, стає стійкою фігурою репрезентації простору у зазначеному тексті М. Грушевського: “... річкові долини, що порізані чотирьокутниками посівів” (Вказ. праця, с. 4). В іншому місці: “Притоки [Дністра]... течуть майже паралельно меридіану й позбавлені значних поперечних притоків, особливо у нижній течії (у верхній зустрічаються невеликі поперечні притоки). Ці паралельні притоки доволі численні... Придністров’я, таким чином, є порізаним цілою мережею

Такий “геометричний” спосіб репрезентації історичного простору через фігуру чотирикутника й відповідне окреслення М. Грушевським контурів певного типу “когнітивних мап” було доволі стійкою технікою візуалізації, принаймні, на початковому етапі становлення історика як фахівця. Через 4-ри роки після написання вищенаведеного уривка, у I-му томі “Історії України-Руси” (1898 р.), М. Грушевський, окреслюючи межі первісної слов’янсько-литовської колонізації, знову звернувся до фігури чотирикутника для позначення кордонів певного історичного простору: “Виключивши території інших племен, дістаємо для старої словянсько-литовської колонізації **четверокутник** [виокр. – В.В.], що обмежується лінією Висли на заході, Балтійським морем на півночі, на півдні займає край по середньому Дністрі й Богу, а на сході – басейн Дніпра... Тут з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена словянсько-литовська територія перед міграцією”⁹.

Таким чином, як для локалізації окремого історичного регіону України (“Поділля”, 1894 р.), так й для позначення меж території первісної слов’янсько-литовської колонізації (1898 р.), М. Грушевський застосував один й той же спосіб репрезентації історичного простору – геометричну фігуру чотирикутника, сторони якого (й на цьому варто наголосити окремо) утворювалися картографічними лініями водних басейнів.

На цій стадії дослідження запропонуємо як *попередню робочу гіпотезу*, що, можливо тут, у перших своїх значимих текстах, майбутній “патріарх” української історичної науки, при конструюванні відповідного “історичного простору”, намагався наслідувати традицію, котра походила від визнаного авторитету, а, попросту, – авторитету авторитетів, єдиного “батька” європейського історіописання – Геродота, котрий, як відомо, для визначення розмірів та форм території Великої Скіфії звернувся до фігури “чотирикутника”¹⁰.

Отже, чи можна звернення М. Грушевського до такої “рудиментарної” репрезентації “когнітивних мап” розглядати як прийом “неофіта-історика”, що потребує авторитету попередників? До певної міри, – так, бо йдеться про своєрідну форму “німої відсилки” та приховування “владного імені”:

паралельних річкових долин, немов річкових каналів” (Вказ. праця, с. 4). Оскільки Подільське воєводство одночасно спирається й складається з великої кількості річок, які з Півночі на Південь, і з Заходу на Схід течуть паралельно одна одній, то воно не може не бути прямокутником, точніше кажучи – не складатися з великої кількості прямокутників, або, за словами М. Грушевського – “паралельних річкових долин” та “річкові долин, що порізані чотирьокутниками посівів”. Власне, територія Поділля конструюється також М. Грушевським через протиставлення сусіднім історичним регіонам України (Волині та Галичині) й охоплюється метафорою “непочатого кута”, який розгортає собою семантику “вільної території” й є, напевно, поєднаним з геометричною репрезентацією Поділля як прямокутника: “...Волині і Галицької Русі Поділля являлося непочатим кутом, що манить своїм приволлям...” (Вказ. праця, с. 4).

⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси [в: 11 т., 12 кн.]. К., 1991. Т.1. С. 74.

¹⁰ Геродот. История [в: 9 кн.]. Ленинград, 1972. Кн. IV. С. 212.

М. Грушевський, посилаючись повсякчасно на Геродота при описі Скіфії в “Історії України-Руси”¹¹, старанно уникає згадки про найвідомішу (“геометричну”) характеристику її розташування, до якої вдався грецький історик. Здається, український історик не ризикнув “засвітити” перед своїми читачами “скіфський квадрат” Геродота саме тому, що до того вже “забронював” цю “фігуру” для власних потреб кількома десятками сторінок раніше (у тому ж томі “Історії України-Руси” – у вищезитованому описі території литовсько-слов’янської колонізації).

Таким чином, з перспектив запропонованої нами вище гіпотези “чотирикутники” М. Грушевського можна було б інтерпретувати як уламки когнітивних мап античності, що залишилися у спадщину модерній ментальній географії, а саму ментальну географію XIX – початку XX ст. трактувати як носія первинних сенсів класичної античності, що автоматично ставить під сумнів її модерний характер.

Вповні зрозуміло, що така стратегія побудови “когнітивної мапи” Геродотом, яку він застосував для окреслення кордонів Великої Скіфії, виступала елементом певної стародавньої *когнітивної культури*, в якій нерозривно поєднувався первинний сенс *геометрії* (мета якої у повній відповідності до назви стосувалася процедур “вимірювання землі”) та *географії* (первинним завданням якої був опис земної поверхні – “обличчя землі”) у намаганні досягти недосяжного ідеалу *синтетичного знання*. Для представника тієї культури застосування “геометричної” репрезентації з метою позначення контурів “географічного” розташування певної території та конструювання історичного простору було органічним жестом. Геродот, діючи у межах такої синтези, напевно, не випадково використав умовну форму у фразі: “Якщо прийняти Скіфію за чотирикутник» або «...якби Скіфія мала чотирикутну форму...”¹².

Є вагомий “емпіричний” привід сумніватися у безперебійній трансляції “геометричних” кодів античності до структур ментальної географії модерної та постмодерної доби й, відповідно, – причина підважити валідність запропонованої нами ж попередньої робочої гіпотези. На ці сумніви наштовхує *конфлікт інтерпретацій*, який опиняється на поверхні при спробі “дешифровки” “скіфського квадрата” Геродота – намаганні “верифікувати” його, прив’язавши до певної “географічної території”. Всі спроби археологів XIX – XX ст. на основі “скіфського квадрата” – “уривка” “ментальної географії” античності, – визначити межі реальної “історичної території” Великої Скіфії, виявилися марними й зазнали запрограмованої поразки. Цей скепсис стосовно власних можливостей локалізувати “скіфський квадрат” визнають і самі археологи: як нещодавно зазначив впливовий фахівець у цій

¹¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси [в: 11 т., 12 кн.]. К., 1991. Т.1. С. 108-113.

¹² Доватур А. И., Калитов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в “Истории” Геродота. Москва, 1982. С. 339, прим. 592.

галузі С. В. Полін “квадрат” не може слугувати основою для точного визначення території Скіфії¹³.

Вищеописана ситуація унаочнює лінію непорозуміння між античною ментальною географією та ментальною географією модерної доби, яка не враховує специфічні способи кодування просторової інформації, що спричинилися до появи “скіфського квадрата”. Антична географія, як різновид *домодерної ментальної географії*, базувалася не на “реалістичному”, а на “символічному” *принципі просторової репрезентації*¹⁴ й отримувала власне дисциплінарне виправдання у просторі *сакральної геометрії*, найповніше розгорнутої у працях Піфагора та очолюваного ним містичного ордену¹⁵. Притаманна їй *структура знаку* й способи кодування

¹³ Полін С. В. О походе Дария в Причерноморскую Скифию [в: Древности скифов]. К., 1994. С. 86-102.

¹⁴ Один з сучасних яскравих представників *психоаналітичного підходу* дослідження ментальної географії Корін Брага запропонував називати всю домодерну картографію, до якої, насамперед, належать античні уявлення про світ, – символічною, оскільки “...принципи конструювання давньої картографії були для більшості випадків не-мнемитичні та не-емпіричні... Ми могли б безпечно назвати цей вид не-реалістичної географії – символічною географією” (*Braga C. Psychoanalytical geography // Journal for the Study of Religions and Ideologies. 2008. № 7 (20). P. 134*). Цю символічну “античну модель” презентації “ідеального історичного простору” як “геометричного” було модернізовано у період нового часу. Так що деякі сучасні автори вбачають корені “геометричної” моделі конструювання соціального простору у перевороті Р. Декарта. Так, наприклад, С. Фройндшух (*S. Freunds Schuh*) та М. Егенхофер (*M. Egenhofer*) у тексті “Людські концепції просторів: імплікації для географічних інформаційних систем”, у підрозділі 2 (“Когнітивні моделі простору”) зазначають: “Традиційний підхід, що застосовується в розробці моделей геометричних даних відсилає до картезіанської системи координат. Ці моделі стартують з математично усталених точок у безкінечно визначеному точному просторі й конструюють більш значущі концепти як послідовності і поєднання зв’язків між точками. Такий простір є статичним й складається з єдиного рівня деталізації. У той час як ця модель може підходити для конструювання геометрії, вона не обов’язково відбиває ті концепти, котрі є важливими, коли люди осмислюють географічний простір”. (*Freunds Schuh S., Egenhofer M. Human conceptions of space: implications for GIS // Transactions in GIS. 1997. № 2 (4). P. 363-364*). Ми спробуємо показати, підтримуючи твердження К. Браги, що модерна ментальна географія не спирається на символічну організацію структури знаку й всупереч твердженням С. Фройндшуха та М. Егенхофера, що “геометрична модель” модернізації когнітивних мап не обмежується переворотом Декарта.

¹⁵ Згідно з “нумерологічними” уявленнями Піфагора весь цифровий ряд було наділено певними “позитивними” та “негативними” ознаками й кожне число несло у собі відповідні метафізичні якості, що відбивали характеристики Всесвіту. Відповідно, у просторі “сакральної геометрії” античності кожна геометрична фігура, у залежності від того, з яким числом корелювала її структура (наприклад, “трикутник” корелював з 3-йкою), була наділена тими чи іншими якостями, включаючи, серед іншого, й “етичне” ціннісне навантаження. Залишимо відкритою для фахівців-археологів цю гіпотезу про сакральне значення “скіфського квадрату”,

просторової інформації, таким чином, визначалися саме цими дисциплінарними межами: локусом референтної відсилки “квадрата Геродота” була радше не *територія*, а певні іманентні *якості*, що *символізувала* фігура квадрата у сакральній геометрії давніх греків й які переносилися на “народ” та його “політичне утворення” (скіфів та Скіфію), означником яких ця фігура й виступала. Отже, “квадрат” демонстрував радше ставлення Геродота та греків до скіфів та Скіфії, ніж фіксував кордони Великої Скіфії з тією математичною точністю, яку можна очікувати від сучасної геометрії та картографії.

Таким чином, зрозуміло, що “чотирикутники” М. Грушевського можуть виступати, щонайбільше, *симулякрами*¹⁶ “квадрата” Геродота, становити різновид *стилістичної імітації*, яка мала б продемонструвати ритуальне успадкування Михайлом Сергійовичем класичної історіографічної європейської традиції у епоху її повного виродження й заперечення. І якщо дисциплінарним контекстом “квадрата” Геродота, що мав сформулювати уявлення про певну історичну територію, виступала *антична сакральна геометрія Піфагора*¹⁷, то культурним контекстом “чотирикутників” М. Гру-

---

оскільки її розкриття не складає головного інтересу даного дослідження й виходить за межі професійної компетенції автора. Лише зазначимо, що при тих нормах допуску й географічної “точності”, яку застосував Геродот для географічного описання Скіфії він з тим же успіхом міг презентувати цю територію і у вигляді “кола” чи “трикутника”, якби за цими фігурами не стояли інші значимі символічні сенси, окрім звичайної подоби території відповідній геометричній графіці.

¹⁶ У сенсі, запропонованому Ж. Бодріаром як “подоби-не-тотожності”.

¹⁷ Не випадковим є, на наш погляд, що саме у тій частині “Історії” Геродота, котра була присвячена Скіфії й, відповідно, опису “скіфського квадрата”, з’являється, як натяк на задіяний “нумерологічний код”, постать «найвеличнішого еллінського мудреця» – Піфагора. Його несподівана поява була зовсім не обов’язковою, виходячи з внутрішньої логіки розвитку сюжетної лінії скіфської історії Геродота. Не випадково вважаємо також суцільну прив’язку Скіфії грецького “історика” до вервечки значень, що обертаються навколо сакральної “четвірки”. Йдеться не стільки про саму фігуру чотирикутника – “скіфського квадрату”, скільки про інші показові нумерологічні коди: опис Скіфії, як відомо, було розміщено у книзі 4-й (“Мельпомена”), а сам “скіфський квадрат” мав, за дивним збігом обставин, сторони довжиною по 40 000 стадій кожна... З таких перспектив “сакральної ментальної географії” греків нам хотілося б зробити зауваження щодо походження назви “Україна”, котра вперше фіксується, як відомо, під 1187 роком в Іпатієвському літопису. Здається, конструктори цього терміну у тексті літопису – християнські ченці, які цілковито діяли у межах грецької традиції та грецької книжності при побудові нового “кириличного” християнського світу, взявшись за “переклад” з “грецької” на “слов’янську” сконструювали термін “Україна” як нове позначення старої території геродотової Скіфії (її “дельти-трикутника” – Київ-Переяслав-Чернігів). Тобто, скористались у назві “Україна” звичним для грецької традиції нумерологічним кодом, що відсилав до сакральної для цієї території четвірки. У сакральній піфагорійській географії термін “У”-країна (якщо прийняти числове значення для “У”(OU) в грецькому та усіх похідних від нього алфавітах) міг би

шевського був символізм “супрїматизму” модерного мистецтва з “чорним квадратом” К. Малевича у центрі композиції. На сьогодні ми вже не посвячені не лише в гру відмінностей, котрі продукувала антична ментальна географія, але навіть в способи продукування знаків, на які спиралася ментальна географія модерної доби, наприклад, у “перспективістські” аналітичні побудови епохи fin-de-siecle, якими скористався М. Грушевський для *деконструкції* гегельянської “схеми” всесвітньої історії. А значить, питання, яка ж несимволічна структура знака стояла за модерними формами репрезентації геометричних когнітивних мап М. Грушевського стимулює подальше розгортання даного дослідження.

1.2. “Трикутники” ментальної географії доби Модерну:
від Йордана до Грушевського

Один із “варварських” реципієнтів античної традиції у Середньовіччі – Йордан, у праці “Про походження та діяльність гетів”, позначаючи острівні кордони Великобританії, застосував той же “геометричний” спосіб репрезентації, що і Геродот, правда, вдавшись до іншої фігури для візуалізації власної когнітивної мапи – до “трикутника”: “Тепер, наскільки зможу, стисло розповім про острів Британія... До опису її розташування ми й переходимо, оскільки сприйняли свідчення про неї від грецьких та латинських авторів. Більшість з них вважає її *такою, що походить на трикутник* [виокр. – В.В.]...”¹⁸.

Трикутник як фігуру прописування великомасштабних географічних просторів та, відповідно, спосіб конструювання геометричних когнітивних мап без особливих зусиль можна знайти також у працях М. Грушевського. Й позначає він цим “ідеальним об’єктом” – “трикутником”, серед іншого, – територію... первинної литовсько-слов’янської колонізації. Саме той географічний простір, який в тексті “Історії України-Руси” було репрезентовано як “прямокутник”, у “Очерку історії українського народу” М. Грушевського позначається як “трикутник”: “У цьому *трикутнику*, який обмежується лінією Вісли на Заході, морем на півночі, на Півдні займає області середнього Дніпра й Дністра, а на сході басейн Дніпра... з найбільшою

означати країну-“400”. Ця “сакральна” прив’язка через нумерологічний код до Скіфії у більш пізні (ранньомодерні) часи відкрито проявилася в скіфо-сарматській генеалогії українського козацтва, яка, поруч з хозарською генеалогією, домінувала аж до утвердження “слов’янської” генеалогії. У поданих міркуваннях ми спираємося на відповідний розділ монографії: *Петрук В.* Велика Скіфія – Оукраїна. К., 2001. 430 с.

¹⁸ *Йордан.* О происхождении и деяниях гетов. СПб., 1997. С. 64-65. Як відомо, на мапі Птолемея Британія нагадує собою трикутник, розтягнутий вздовж узбережжя Європи аж до берегів Іспанії.

вірогідністю треба шукати слов'янсько-литовську територію перед розселенням...”¹⁹.

Два загальних питання відразу виникають у зв'язку зі стратегіями конструювання й контурами когнітивної мапи, накресленої М. Грушевським у цьому уривку.

1) Що примусило історика від тексту (“Історії України-Руси”, 1898 р.) до тексту (“Очерк історії українського народу”, 1904 р.) вдаватися саме до геометричного способу візуалізації однієї й тієї ж історичної території? Іншими словами, чому взагалі було використано “геометричні фігури”, хай навіть й відмінні, для позначення слов'янсько-литовського розселення?

2) З чим пов'язана “трансформація” “прямокутника” у “трикутник” й що спричинило зміну форми геометричної репрезентації цієї території первинної слов'янсько-литовської колонізації?

Орієнтуючись на хронологію публікації двох вищезазначених текстів М. Грушевського, можна припустити, що за цей час, тобто, з 1898 по 1904 рр. в історичній науці відбулася більш точна локалізація розселення слов'ян та литовців, локалізація, якій краще відповідала не фігура “прямокутника”, а “трикутника”. Але, порівнюючи опис зазначеної території у двох текстах М. Грушевського знаходимо повну ідентичність та збіг географічних маркерів, які позначають її контури відповідно до традиційних географічних орієнтирів: 1) Вісла (на заході); 2) Балтійське море (на півночі); 3) басейн середнього Дністра (південь) 4) середній Дніпро (схід). Зміни, таким чином, стосувалися не географічної реальності – рівня референції, а рівня репрезентації без жодної видимої причини й потреби вдаватися до означника. Цей крок М. Грушевського виглядав як не вповні логічний, оскільки прив'язка геометричної фігури у тексті 1904 р., як і раніше, здійснювалася по відношенню до *чотирьох* векторів – географічних орієнтирів (захід / схід, північ / південь).

Отже, слідів уточнення М. Грушевським локалізації слов'яно-литовської колонізації між 1898 р. та 1904 р. знайти не вдалося. Тоді для чого українському історичному було потрібно, попри зручність та звичність географічної прив'язки саме до чотирьох сторін світу, примушувати читача бачити перед собою трикутник, там, де до цього був чотирикутник? На наш погляд така потреба трансформації чотирикутника у трикутник була викликана іншим, малим трикутником, який невдовзі, через 3-и сторінки після опису території слов'янсько-литовської колонізації, з'явиться у тексті “Очерку історії українського народу” М. Грушевського. Сама ця територія у жодний спосіб не могла бути репрезентована у інший спосіб, ніж у формі трикутника. Йдеться про “історичну Русь” – серце території Київської держави: “У центрі української колонізації на правому березі Дніпра, в околицях Києва розташувалося плем'я Полян. Наприкінці X й у XI ст. воно

¹⁹ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа, изд. 2-е, доп. СПб., 1906. С. 22.

посідає *невеликий трикутник* між ріками Дніпром, Ірпенем та Росью... Цей *невеликий трикутник* являє собою *не лише географічний, але й історичний центр українських племен*, – протягом цілого ряду сторіч він був політичним культурним центром й для всієї східної Європи”²⁰.

Таким чином, український історик у одному й тому ж тексті протягом кількох сторінок звернувся до однієї й тієї ж геометричної фігури – “трикутника” – для візуалізації різних географічних територій.

*1.3. Між “трансформацією” та “трансмутацією”:
психо-семіотичні основи конструювання М. Грушевським
“закритого” історичного простору*

Запропонована М. Грушевським діахронна інтертекстуальна стратегія, в якій прописано *переконфігурацію* “закритого” історичного простору України, може бути описана як алгоритм, що складається з двох поступових кроків: (1) *трансформації*²¹ “прямокутника” (слов’яно-литовського розселення, “Історія України-Руси”, 1898 р.) у “трикутник” (слов’яно-литовського розселення, “Очерк истории украинского народа”, 1904 р.) й (2) *трансмутації*²² “трикутника” (коли “трикутник” слов’яно-литовської колонізації стає “трикутником” внутрішньої Русі, “Очерк истории украинского народа”, 1904 р.).

Якщо проаналізувати на рівні *функціонування знаку* ті структурні зміни, котрі обумовлювали “логіку” вищезазначених фігуративних перетворень й врахувати *текстуальний вимір* візуалізації кожної з вищезазначених когнітивних мап, то вийде, що в межах *інтертекстуального переходу* (1)-(2) (від “Історії України-Руси” до “Очерка истории украинского народа”) відбувається *трансформація означника* – “рівня репрезентації” (замість фігури “прямокутника” задіяно “трикутник”) при незмінності “рівня референції” (території, яка репрезентується), а далі – на *внутрішньо-текстуальному* етапі (2)-(3) (у межах кількох сторінок тексту “Очерка истории украинского народа”) – *зміна означуваного*, коли при фіксованій геометричній “репрезентації” (“трикутнику”) змінюється “рівень референції” (замість території “слов’яно-литовської колонізації” трикутник позначає тепер територію “Русі”).

Які *психічні імпульси* скеровували шереду описаних вище *семіотичних переозначень* – процес конструювання М. Грушевським цього модерного геометричного типу когнітивних мап, що забезпечував репрезентацію як “зовнішніх” Україні великомасштабних географічних просторів (слов’янсько-

²⁰ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа, изд. 2-е, доп. С. 25.

²¹ Трансформація, якщо апелювати до того первинного контексту, в якому цей термін перебував з часів класичної античності аж до епохи Середньовіччя, розглядається нами як процес *зміни форми без зміни сутності*.

²² Трансмутація інтерпретується нами у певному алхімічному сенсі, тобто, як *зміна внутрішньої сутності без зміни форми*.

литовської колонізація), так і “внутрішні” (Поділля, Русь) й дозволяв перетворити “географічний простір” на “об’єкти” історичного розсліду?

Те, що робить М. Грушевський, поступово прописуючи відповідні “геометричні переконфігурації” у своїх текстах, добре відомо з моделей, що побутують у дитячій *когнітивній психології*. Ці моделі покликані пояснити процес формування *перцептивного мислення* у дітей 2-х – 7-ми років (саме тоді формується цей базовий по відношенню до інших когнітивних типів спосіб думання людини). А сама стратегія переозначень М. Грушевського нагадує базовий алгоритм вирішення завдань, які стоять у грі, покликаний розвинути сприйняття форми, насамперед, геометричної, у дітей відповідного віку. Суть гри полягає у тому, що серед певної кількості геометричних фігурок (коло, ромб, квадрат, овал, трикутник...) дитина має обрати ту, яка б відповідала “*формі-ключу*” – контурам, прорізанам у одній з площин великого порожнього куба (кожна площина куба має, відповідно, свою “форму-ключ”): саме у такому випадку геометричну фігурку можна буде протиснути у середину куба й мету гри буде досягнуто.

У цій дитячій грі “геометричних переконфігурацій”, до якої М. Грушевський запропонував приєднатися своїм читачам, такою “формою-ключом” виступала “внутрішня” Русь – “трикутник”, що утворювався Києвом, Черніговим та Переяславом. Власне, “трикутник Русі” виступав *символічним центром* ідеального історичного простору (як України, так і світу) у тому сенсі, що він являв собою:

1) *незмінну* фіксовану форму геометричної репрезентації, цупке поєднання “рівня репрезентації” та “рівня референції”, “форми” і “території”, що не залежала від контекстів. “Трикутник Русі” “мандрував” від одного тексту М. Грушевського до іншого у вигляді своєрідного “золотого еквіваленту” форми. Наприклад, перед тим, як з’явитися у “Очерку истории украинского народа” (1904 р.) цей “трикутник” проявив свої контури у “Спільних питаннях староруської етнографії” (1903 р.): “Київ, Чернігів, Переяслав, сей полянсько-сіверянський трикутник, – то підстава політичного й культурного життя старої Русі, від перших докладніших звісток про неї (початків X в.). Його зав’язання раніше за всі історичні звістки”²³.

2) *національну українську* форму означення “*внутрішньої*” (“полянсько-сіверянської”) “*закритої*” “*геометричної*” Русі “*трьох міст*” – чітко окресленого історичного об’єкту, просторово візуалізованого межами *трикутника*, що протиставлялася імперській “*геополітичній*” семіотиці “*відкритої*” “*зовнішньої*” Росії – ментальній єдності “*трьох територій*” Великої, Малої та Білої²⁴ Русі, простір якої був розпорошений й мав слугувати легітимації влади імперських “міст-центрів” – Москви і Петербургу, що, як два “зовнішні” міста, протистояли Києву.

²³ Грушевський М. С. Спільні питання староруської етнографії // Статті по славянознавству. Вып. I. СПб., 1904. С. 312.

²⁴ Див.: Грушевський М. С. Велика, Мала і Біла Русь // Український світ. 1992. № 1. С.16-17; № 2. С.20, 29-31.

Таким чином, якщо “форм-ключом” у грі М. Грушевського виступав “трикутник” Русі, то саму гру історика можна представити у такий спосіб: серед різних фігурок історик спочатку “помилково” обирає чотирикутник простору слов’яно-литовської колонізації, а опісля міняє свій вибір на трикутник, який збігається з трикутником “форм-ключа” й загадку розв’язано.

Сама ця “дитяча гра” українського історика стає можливою при наявності певної модерністської форми репрезентації, що народжується як “наукова теорія” на початку ХХ ст. у рефлексійному полі “Курсу загальної лінгвістики” Фердинанда де Соссюра – маніфесті, що позначає повстання семіотики як дисципліни й проголошує *довільний характер* означника й означуваного у структурі знаку: означник “чотирикутник” вільно підміняється М. Грушевським на “трикутник”, що відсилає до одного й того ж означуваного (географічної території слов’яно-литовської колонізації), а один й той же означник (“трикутник”) застосовується для позначення різних територій.

Потреба конструювання геометричного типу когнітивних карт й сенс самої гри М. Грушевського полягає у *об’єктивзації* – процесі перетворення “географічного” простору на “історичний”: завдяки такій техніці картографічної візуалізації “історичного простору” конструюється “ідеальний об’єкт” історичного дослідження, яким можна оперувати як “річчю”. Такого роду *об’єктивізація “історичної” території* знаходить своє виправдання у тій формі позитивістської наукової раціональності, яку на початку ХХ ст. в соціології проголосив Е. Дюркгайм, закликаючи розглядати “соціальні факти як речі”. Так відбувається *перетворення простору на річ* – на сконструйований за правилами “геометрії” історичний “об’єкт”, котрий проявляється як ідеальна проекція певної “геометричної фігури”. Такий рух являв собою форму *регресивної* (дитячої) *психологічної*²⁵ стратегії: апелював до відповідного *перцептивного* мислення²⁶.

---

²⁵ Швейцарський дитячий психолог і епістемолог Ж. Піаже подав свою модель формування просторових (в т. ч. “геометричних”) уявлень дитини і те, як вони співвідносилися зі стадіями розвитку “геометрії”. Його базова теза полягала в тому, що формування просторових уявлень дитини являє собою реверсивний рух по відношенню до звичних для наукознавства стадій становлення геометрії як науки: “Порядок розвитку ідей дитини у галузі геометрії здається зворотнім порядку їх історичного відкриття. Наукова геометрія розпочинається з системи Евкліда (що потрактує фігури, кути), розвивається у ХVІІ ст. у так звану проєктивну геометрію (що має справу з проблемами перспективи) й, насамкінець, у ХІХ ст. приходиться до топології (що описує просторові відношення у загальному якісному вигляді, наприклад, різницю між відкритими й замкнутими структурами, зовнішнім та внутрішнім, близькістю й розділенням). Дитина починає з останнього: її перші геометричні відкриття є топологічними. У віці 3-х років вона легко розрізняє відкриті й замкнені фігури... Лише значно пізніше – після того, як дитина оволодіє топологічними відношеннями, вона почне розвивати свої поняття евклідової та

2. *Ментальна географія як «геополітика»:
конструювання М. Грушевським «відкритого» ідеального історичного
простору*

Якщо у “геометричній” “закритій” модерністській моделі історіопи-
сання ідеальна “історична” територія України цупко прив’язувалася
істориком до географічної мапи, то у іншій, домінуючій стратегії “ментальної
географії” епохи Модерну – “геополітиці просторових орієнтацій” – уявна
“історична” територія України немов би “дрейфувала”, спрямовуючись
стрілкою “божевільного” компаса, що вказувала місце “країни” спочатку на
Сході, після – на Заході, також – на Півдні. Напряма дрейфу території залежав,
не в останню чергу, від тієї структури знаку, до якої вдався
М. Грушевський при конструюванні “ідеального історичного простору”.

У одному з текстів “політичного циклу” 1917-1918 рр., який описує
просторову орієнтацію території України на “географічній” та “історичній”
мапах, М. Грушевський зауважує: “Історичні умови орієнтували Україну на
Захід, географічні орієнтували й орієнтують на полудня...”²⁷. Як видно,
“історична репрезентація” орієнтує її дрейф у західному напрямку, а
“географічна референція” розташовує на півдні. Таким чином, Україна як
південний захід зобов’язана своїм існуванням функціонуванню цієї розмитої
структури знаку, що протиставляє “історичне” / “географічному”. Проблема
полягає у тому, що певна “позитивістська структура” знаку й відповідні
психічні настанови українського історика відправляли у “дрейф” навколо
України й деякі суміжні території, наприклад, Польщі.

2.1. *Психічні похибки ментальної репрезентації:*

Польща як південний Схід України

Одна з ранніх варіацій “когнітивної мапи” М. Грушевського, що була
візуалізована у його записнику у вигляді “карти-схеми”²⁸ (датується,
ймовірно, 2-ю пол. 90-х рр. XIX ст.) – привертає окремий інтерес саме в силу
того віртуального розташування, яке надав український історик деяким
сусідам українців²⁹. Як виглядає з логіки цієї “карти-схеми”, що об’єднує й

проективної геометрії”(див.: *Пижае Ж.* Как дети образуют математические понятия // Вопросы психологии. 1966. № 4. С.123).

²⁶ Доунз Р. (Downs R.) та Стіа Д. (Stea D.) розвинули це базове для когнітивної психології розрізнення між “простором об’єктів” (експериментальним лабораторним простором) та “простором навколишнього середовища” (зовнішнім лабораторним простором географів) у концепції “маломасштабних просторів” (перцепційних просторів) та “великомасштабних просторів” (трансперцепційних). (Див.: *Downs R. M., Stea D.* Maps in minds: reflections on cognitive mapping. New York, 1977).

²⁷ *Грушевський М. С.* Орієнтація чорноморська [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С. 144.

²⁸ Для англомовного дисциплінарного простору напрацьовано поняття “scetch-mapping”.

²⁹ *Грушевський М. С.* Щоденники та записна книжка // ЦДІА України, м. Київ. Ф.1235. Оп.1. № 25 (ч.2). Арк. 197.

виокремлює у центрі аркуша записника (за допомогою дужок та через промовистий знак (+)) три етноси – литовців, білорусів та українців – йдеться про період спільного політичного існування у межах ВКЛ перелічених народів. Власне, цікавість викликає те розходження, яке демонструє ця “когнітивна мапа” при порівнянні її просторових орієнтирів (Захід / Схід, Північ / Південь) з “реальним” географічним розташуванням сусідів українців. Інакше кажучи, деякі народи на цій “символічній просторовій схемі” опинилися не на тому місці, яке їм відводила “географія” XIX – XX ст.

Так, найближчими сусідами українців на символічному “Заході” (візуально – ліворуч на схемі) виявляються не поляки, а німці (надпис М. Грушевського: “частиною німцями”).

Візуально праворуч зверху від українців (на символічному “Північному Сході”) розташовувалися росіяни (надпис історика: “частина росіянами”).

На символічному “Південному Заході” схеми опинилися жиди (так у М. Грушевського), а поляки (“частина поляки”) посіли “Південно-Східну” орієнтацію “когнітивної мапи” українського історика. Що значить таке “символічне топографічне витіснення” поляків на “Південний Схід” й чому “божевільний геополітичний компас” перекинув їх із заходу на ідеальну історичну територію “дикого степу”? Відповідь доволі очевидна: “дрейф” поляків являє собою переміщення їх локалізації з ціннісно *позитивно* забарвленого для М. Грушевського “Заходу” (про це далі) на територію *негативно* позначеної орієнтації “Південного Сходу”, яка, за звичай, у “наукових” текстах М. Грушевського передавалася через символіку “ворожого ландшафту” – “степу”: “Имея перед собою неугомонного врага по всей юго-восточной линии”³⁰.

Що ж складало сенс поняття “Захід”, які країни уособлювали його на ментальній мапі М. Грушевського й яка “локалізація” окреслювала контури історичної Польщі – якщо розглядати не “особистісні джерела” українського історика, в яких його підсвідоме дозволяло собі вільну гру геополітичних переміщень, а “офіційні” тексти вченого? Відразу зазначимо: Польща знаходилася на “власному” місці – на “Заході”, точніше, виконувала певну функцію по відношенню до символічної території “Заходу”.

Чітке окреслення тієї території, яка складала ідеальний історичний простір Заходу на когнітивній мапі М. Грушевського знаходимо в уривку, пов’язаному з історичною локалізацією гетьманської України, яку вчений накреслив у 1918 р.: “...коли українську культуру й мистецтво епохи передкиївської можна назвати східними, бо переважають в них східні елементи, а культуру й мистецтво київське – візантійським... то культуру й мистецтво XVII – XVIII вв., до самого кінця гетьманщини, треба назвати західними. Головно німецькими, почасти італійськими й французькими, що проходили безпосередньо і посередньо через польську верству”³¹.

³⁰ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа, изд. 2-е, доп. С. 12.

³¹ Грушевський М. С. Наша західна орієнтація [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С. 143.

По-перше, історія України уявляється М. Грушевському як дрейф України зі “Сходу” на “Захід”, що включає у себе *два цикли* переміщень України на когнітивній мапі М. Грушевського. Докиївська “Україна” цілковито належить територій “Сходу”, у той час як Київська – “транзитній території” – Візантії. Починаючи від Галицько-Волинської держави й аж до “самого кінця Гетьманщини” (тобто – кінця XVIII ст.) – історія України повстає як історія “Заходу”. А далі йде нова “східна сучасність”³² – довге перебування у лоні російської історії протягом XIX ст. – початку XX ст. з завданням “політичного моменту” – новим поверненням країни на Захід, що впливає з історичного досвіду розвитку України.

По-друге, історик подає певний порядок переліку країн, що утворюють ідеальний історичний простір “Заходу” – це Німеччина та Італія (а також і Франція).

По-третє, Польща виступає “транзитною” територією “історичного” Заходу: саме Україна тією мірою, якою вона належить польській цивілізації є також частиною західної когнітивної мапи.

По-четверте, не слов’янство складає опозиційну компоненту до Заходу, а лише Росія. Оце розширення території Заходу за рахунок України, з точки зору М. Грушевського, і є суттю історичного процесу України, бо повертає її до власних коренів та кордонів.

Тут треба мати на увазі, що М. Грушевський, як один з перших представників антиколоніальної думки був тим, хто вдався до децентрації самої опозиції “Захід / Схід”. “Захід” у текстах українського історика не завжди вивищується над “Сходом”. У певні періоди історії територія уявного “Сходу” виявляє власну домінацію над “Заходом” й, за дивним збігом обставин, саме у той історичний період розвитку Європи, коли Схід є наголошеною складовою опозиції, до його ідеального історичного простору належить Україна. Так, говорячи про Німеччину як осердя Заходу у порівнянні з Руссю, що належала простору культури Візантії М. Грушевський зазначає, що Русь вивищувалася над Німеччиною. Таку трактовку знаходимо в “Історії України-Руси”: “Очевидно тодішня Русь мала чим заімпонувати бідній ще тоді і малокультурній Німеччині – богатством... комфортом, своєю вирафінованою грецько-орієнтальними впливами...”³³.

³² Те, що російський період української історії треба читати як східний впливає з універсальної метафізичної формули, якою М. Грушевський позначив країні кордони Заходу на своїй ментальній мапі, кордони, які збігалися з ідеальним простором уявної України й відокремлювали її від Росії. Ця формула була прописана так: “...в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все-таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західним, тим часом як великоруський, хоч і європеизований, стоїть вповні у власті орієнтального духу й стихії” (*Грушевський М. С. Наша західна орієнтація* [в: *Хто такі українці і чого вони хочуть*]. К., 1991. С. 141).

³³ *Грушевський М. С. Історія України-Руси* [в: 11 т., 12 кн.]. К., 1991. Т.2. С. 64.

Отже, виходить так, що територіальний “дрейф” України по когнітивній мапі світу протягом всієї її історії (за винятком, можливо, російського періоду) відбувався у відповідності з певним аксіологічним принципом: вона завжди належала саме до того ідеального історичного простору, який визначав цивілізаційний розвиток людства.

2.2. Коливання “геополітичного компасу” (“Північ-Південь”):
“географічна референція” без “історичної репрезентації”

Але Україна на когнітивній мапі М. Грушевського – то не лише “Захід”, але й “Південь”. Причому, нагадаємо, ця південна орієнтація, на думку М. Грушевського, була обумовлена виключно “географією”, тобто, визначалася тією знаковою моделлю, в якій ідеальний історичний простір конструювався через “географічну референцію” без “історичної репрезентації”. Відсилку до такої моделі можна знайти у М. Грушевського при описі одного південного італійського міста – Неаполя.

У культурологічному тексті, написаному українським істориком у жанрі “подорожніх записок” ХІХ ст., що асоціювалися з дисциплінарним полем “географії”, зустрічаємо таку характеристику цього міста: “Неаполь – місто без історії... Але все таки се не історія – не тільки в значінню оповідання про події важні, які б творили жите людське поза ближшою околицею міста, давали їй напрям і зміст, але навіть в значінню історії розвою і самоозначення життя самого сього міста. Перед нами не тільки не сильна індивідуальність, яка б творила жите для інших, а навіть і не звичайний “коваль своєї долі”, яким силкується бути навіть кожний середній скільки-небудь самостійний чоловік”³⁴. Отже, український історик дозволив собі твердження, що “Неаполь” представляє собою чисту “географію” без “історії”, тобто, дослівно, є “містом без історії”.

Багато років по написанню вищенаведених рядків, у тексті “Всесвітньої історії” М. Грушевський, здавалося б, всупереч самому собі таки “віднайшов” історію Неаполя – й то не якусь “другорядну” “історію міста для себе”, а, можна сказати, факторну історію для цілої Європи, історію, відповідальну за виникнення окремих європейських інституцій. Показово, що ця “історія” розгортається як опозиційна до історії “вічного”, “світового міста” – Риму й буде винесена українським істориком у назву окремого підрозділу (78) “Всесвітньої історії”: “Італія – Неаполь і Рим”.³⁵ Власне вся історія Італії нового часу у назвах підрозділів буде репрезентована лише цими двома містами. Причому, саме історія Неаполя розглядається М. Грушевським як найвищий прояв повноти історичного розвитку: “Найбільшою політичною силою за весь сей час зіставалося Сицилійсько-Неаполітанське королівство, засноване в ХІ в. французькими норманами на руїнах візантійських лангобардських і арабських володінь. Стріча ріжних культур на сім ґрунті –

³⁴ Грушевський М. С. По світу // Літературно-науковий вісник. К., 1909. Р. ХІІ. Т. XLVI. С. 48.

³⁵ Грушевський М. С. Всесвітня історія в короткім огляді. К., 1996. Ч. 2. С. 66-73.

французької з візантійською й арабською – надала сій країні, її містам і королівському дворові дуже важне місце в італійським культурнім житті. Відси в XIII і XIV вв. ішли нові, живі культурні течії в мистецтві, в науці, в літературі, в політиці. З політичного становища се королівство також дуже інтересне: се був перший взір нової європейської держави, з сильною королівською властю на руїнах придушеного феодалізму, з постійним військом, з бюрократичним, централістичним устроєм і з новими поняттями про королівську власть, її необмеженість і вищість від усяких практик і прав. Такі погляди розвинули тутешні “легісти”, учені юристи, що студіювали римське право і з нього черпали сі нові поняття, які широко пішли потім в політичне життя Європи”³⁶.

Що могло значити це перетворення Неаполя з “не історичного міста”, тобто, міста, яке відсутнє у “ідеальному історичному просторі” Європи на територію, відповідальну за структурування “когнітивної мапи” цілої Європи. Наша гіпотеза полягає у тому, що М. Грушевський “використав” Неаполь як певний аналітичний майданчик, на якому відбувалося випробовування нарративної стратегії щодо “історіографічного проявлення” іншої, більш значимої для українського вченого “неісторичної території” – території України й, зокрема, Києва, котрий протистояв “історичним” імперським центрам (Москві / Петербургу).

По-перше, на когнітивній мапі Європи “Італія” виступала відповідником “України” – у тому сенсі, в якому “Італія” уособлювала собою “Захід” й одночасно його “Південь”, а “Україна” визначала свою історичну локалізацію через “Південно-Західну” орієнтацію. Взагалі, говорячи про “ідеальний історичний простір” Заходу, який накреслив М. Грушевський, маємо сказати, що його внутрішня структура підпорядковувалася орієнтації “Північ / Південь”, де “Німеччина” (північ) у переліку західних впливів на Україну завжди передує “Італії” (півдню). Будучи підрядною орієнтації “Захід / Схід”, дихотомія “Північ / Південь” слугувала для позначення внутрішнього структурування простору певної державної території, наприклад, слов’янського “ядра” Російської імперії. Кожна з його складових – Великоросія, Білорусь та Україна – то комбінаторика на когнітивній мапі М. Грушевського трьох географічних орієнтацій, жодна з яких не є “чистою”; Україна виступає як Південний Захід, Білорусь – як Північний Захід, а Росія – як Північний Схід, окреслюючи свою приналежність і до ментального простору північних цивілізацій, а також – східних. І в обох своїх просторових іпостасях виступає як загроза територіальній окресленості України.

По-друге, маємо зупинитися на двох специфічних рисах “Італії”, які повинні бути враховані для розуміння топічних характеристик ідеального історичного простору цієї країни у зображенні М. Грушевського.

Насамперед те, що за життя М. Грушевського Італія отримала незалежність й мала слугувати орієнтиром успішного досягнення національ-

---

³⁶ Там само. С. 68.

них завдань певної європейської нації. У просторовому вимірі така реалізація виглядала як вдала спроба символічної секуляризації Півдня (Італії) від влади Півночі (Австрії). Й з таких перспектив Рим, якому вдалося згуртувати навколо себе італійські землі, як політичний центр Італії – являв собою символ переможної ходи Півдня (Італії) проти Півночі (Австрії). Ця нова роль Риму як Півдня тільки почала проступати й була актуалізована за життя М. Грушевського – на фоні двох інших, традиційних усталених “топосов”, що визначали італійське розташування – Заходу та Півночі.

Треба також мати на увазі стару подвійну конотацію, яку містив “Рим” у межах російської імперської культури, серед іншого – історіографічної. Він одночасно виступав у двоякій ролі: у негативному контексті – для позначення релігійної (духовної) влади ворожої (католицької) цивілізації, тобто “Заходу”, а також як взірець абсолютної влади імперської столиці над провінціями з претензією на світове панування, як орієнтир для Москви у слогані “Москва – третій Рим” і, як показали Ю. Лотман та Б. Успенський – також і Петербурга. Так що Рим з самого початку виступав симулякром двох імперських столиць – Москви і Петербургу – і у такому вигляді, у текстах М. Грушевського, міг розглядатися як влада Півночі (Петербурга-Москви) над Півднем (Києвом).

Власне, ця остання, найстаріша для російської імперської культури “північна” орієнтація “Риму” (Москви-Петербурга) стосовно “Києва” при конструюванні ідеального простору “Італії” (України) нас цікавить найбільше, хоча б з причин того, що вона на сьогодні, попри свою традиційність, виявляється найменше проявлена й досліджена. Протиставлення Неаполя / Риму структурно відповідало взаємодії іншої пари міст, що на ментальній мапі М. Грушевського розташовувалося по тому ж самому вектору: йдеться про “південний” центр (Київ), котрий в історичній перспективі також протистояв “Риму” (“третьому Риму” – Москві). Власне, Неаполь й виступав своєрідним симулякром Києва, Півдня, певним символом міста, яке попри свою величну історію за життя М. Грушевського залишалося “містом без історії”, сучасна історія якого була підпорядкована “третьому Риму”, Півночі. Причому, модельні характеристики цих “споріднених міст” – історична роль Неаполя і Києва – збігалися: “В середині української землі, її одвічним осередку Київі, десь в VIII чи IX віці по Христі, приблизно одинадцять віків тому зав’язалося державне життя. Князі і владуща... Вони об’єднали навколо себе всі краї, залюднені полудневими, українськими племенами, підбили їх під свою владу, а також і ті північні племена, з яких потім пішов народ білоруський і великоруський. Київ став осередком великої політичної й культурної роботи. Відси пішла нова, християнська віра, перейнята від греків, книжність, мистецтво, право, основи нового політичного і громадського ладу, культурний уклад. Все се поширювалося в один народ, в одно національне тіло тих давніх окремих українських племен і областей. Воно поширювалося з Києва по українських землях і положило перший початок

об'єднанню також і по інших приналежних землях, великоруських і білоруських”³⁷.

Ці, присвячені історії Києва рядки, М. Грушевський написав менш ніж через 3 роки після вищенаведеного “аналогічного” опису Неаполя у тексті “Всесвітньої історії”...

3. Топографічні стратегії конструювання історичного простору України

3.1 Ментальна географія як символічна топографія тіла історика

Нагадаємо, що одним з текстів, в якому М. Грушевський встановив ієрархічні зв'язки між історичним простором України та Києвом, була його “Автобіографія” (у “списках” 1906 та 1926 рр.).

Київ на ментальних мапах, котрі можна *візуалізувати* в “Автобіографії” М. Грушевського, повставав як 1) *місце проживання* історика, насамперед, у т. зв. “перший київський період” (1886-1894 рр.), а значить – як знайомий *комфортний для тіла топос* і 2) як *інтелектуальний ландшафт*, пов'язаний з *університетським простором* (у період навчання в університеті Св. Володимира) та мережею різних *інтелектуальних київських гуртків*, але, також, і, насамперед, – 3) як *символічний центр* України, перебування в якому усвідомлювалася М. Грушевським як певна *культурна місія* – місія з децентрації й розширення її символічної території. Від вдалого виконання цієї місії залежало проявлення *внутрішньої* символічної території України по вісі Центр / Захід, великою мірою залежала поява на колективній ментальній мапі “внутрішнього вжитку” *нового центру* – Львова, що встановлює свій символічний зв'язок з інтелектуальним ландшафтом Києва особисто через нього, М. Грушевського. Михайло Сергійович, як частка київського інтелектуального ландшафту, мав вписатися й перерозмітити інший інтелектуальний ландшафт – Львівського університету.

Таким чином, топос Львова конструюється в “Автобіографії” історика не просто як типове “*місто-мрія*”, пов'язане з отриманням усіх тих соціальних, моральних, економічних і професійних дивідендів, які ніс у собі безперечний *кар'єрний ріст* вченого-магістра, що мав отримати посаду професора у престижному імперському вузі у неповні 30-ть років й очолити наново відкриту кафедру історії. Звичайно, традиційним від'ємним сальдо такого переїзду була потреба у численних *адаптивних стратегіях*, пов'язаних з освоєнням нового простору – від турботи про *комфорт тіла* (створення нового *побутового простору* – цікаво читати тут листування історика з львівським інтелектуальним очільником О. Барвінським, в якому М. Грушевський пише про його звичку спати на подушці з морською травою, необхідний мінімум стільців у кімнаті, а також про інші вимоги, серед яких

³⁷ Грушевський М. С. Почини нового Українства [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С. 40.

не останніми були – подалі від сміттєзвалищ та ближче до роботи) до необхідності вдало вписуватися в нову галицьку *інтелектуальну субкультуру* (завдяки певним стратегіям самопрезентації, які було проаналізовано у нашому тексті “Від самопрезентації до методології”³⁸).

Отже, переїзд історика з Києва до Львова – це не проста зміна місця роботи з менш престижної на більш престижну певного амбітного і обдарованого інтелектуала. Ця зміна прописується істориком у “Автобіографії” як заміна символічного центру України – проект “створення омріяного центру культури” на її територіальній периферії – на Заході. Оскільки, як нам відомо, конструювання ментальних мап і цілісної символічної території здійснюється у межах *універсальних міфічних структур*, то залишається з’ясувати, які універсальні міфи були задіяні вченим для цієї операції символічної децентрації (детериторизації) та конструювання цілісної ментальної мапи України по вісі Центр – Захід.

Йдеться про дві *топографічні* взаємопереплетені стратегії конструювання історичного простору України: універсальний міф, пов’язаний з *античною традицією – прометеев міф* й *модерністську стратегію*, пов’язану з символічною *топографією тіла* історика.

Трансформація структур *античного* “прометеевого міфу” у створений М. Грушевським різновид *модерністського* “прометеева міфу” України проходила через мову власного тіла інтелектуала – через модерний дискурс неврастенії. У новітньому міфі, побудованому істориком, “культурний герой” (Михайло Сергійович), наслідуючи місію Прометея, також страждає за те, що передав “вогню” “бога-патріарха” (В. Антоновича), з *центру* (Києва) на *периферію* (Львів) – у місто, яке внаслідок акту такого “вогняного” транзиту має отримати статус *культурного центру* – західного форпосту символічної території України. Проте, настає тілесне страждання інтелектуала як покарання – за усіма правилами новітнього європейського жанру написання автобіографій епохи *fin-de-siecle* – покарання симптомами модерної хвороби (“неврастенії”). Й власне вона, ця хвороба, визначала як подальше *освоєння* вченим нового *європейського історичного простору* (подорож Михайла Сергійовича у Європу, як зазначав сам історик, переслідувала *терапевтичну* мету покращення його здоров’я), так і знайомство інтелектуала з *не-міським, не-урбаністичним* “сільським” топосом (М. Грушевський, виконуючи загальноприйняті приписи лікарів того часу, купив собі ґрунт за містом, щоб позбавитися міського гамору та, одночасно, симптомів неврастенії).

Таким чином, якщо зіставити те, яким був *протест тіла героя* на виконання його “культурної місії” з *сенсом* самої цієї місії, зіставити символічний топос тіла історика з відповідною конструкцією історичної території України в “Автобіографії”, то можна виявити цікаві закономірності. На переміщення “тіла героя” (“прометеева вогню”) з центру (Києва –

---

³⁸ Ващенко В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. Дн-ськ, 2007. С. 64-72.

“головного міста”) на периферію (Львів), тіло відповідає переміщенням “внутрішнього вогню” (“жару”) з “периферії” до “символічного центру” (“голови” Михайла Сергійовича) й припиненням праці історика. Так топос тіла історика підключається до розмітки ним символічної території України, а протестна мова його тіла *програмує* неминучість повернення інтелектуала до *комфортного* центру – Києва, що й відбудеться пізніше.

3.2. Ментальна географія як історичний ландшафт:

Україна між морем та степом

Останньою стратегією репрезентації великомасштабних просторів, що визначала сутність “ментальної географії” у текстах М. Грушевського й відповідала за конструювання ним ідеального простору України, Росії та Європи був *історичний ландшафт*. З таких перспектив “когнітивні мапи” вченого набували своєї візуалізації як відповідні *елементи ландшафту* – *степ, гори, пустеля, море*.

Нагадаємо, що Південна орієнтація України у текстах М. Грушевського була представлена двома різновидами ландшафту – *ворожим* та *дружнім (ідеальним)*.

Конструювання “ідеального простору” національної території “України як Півдня”, а точніше – “південного заходу”, відбувалося не лише у зв’язку з протиставленням Росії як “північному сходу”, а і як опозиція до “південного сходу”, власне, Азії. Основний тип ворожого ландшафту, що був пов’язаний з “південно-східною” орієнтацією ментальної географії М. Грушевського було репрезентовано *степом*, або іноді також його крайньою формою – безжиттєвим неісторичним простором, що передавався метафорою *пустелі*. Розташування ідеального простору України-Русі, її історична роль та цивілізаційна місія полягали у “боротьбі зі степом” з завданням – зупинити розповсюдження цього ворожого європейській цивілізації “історичного ландшафту”: “...прийшло ся йому в своїй боротьбі з степом відіграти почесну роль заборолу європейської культури від азійських орд”³⁹. Звісно, таке сприйняття степу як Азії, що загрожувала культурним надбанням Європи, не було оригінальним винаходом М. Грушевського. Він лише репродукував звичний для імперської ментальної географії стереотип, який було підкориговано у 20 – 30-х роках ХХ ст. поколінням євразійців й остаточно піддано ревізії лише у працях Л. Гумільова у 2-й половині ХХ ст.

Ідеальним ландшафтом ментальної географії М. Грушевського, що протистояв *степу як південному сходу*, виступало *море як південний захід*⁴⁰.

³⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси, [в: 11 т., 12 кн.]. К., 1991. Т. 1. С. 14.

⁴⁰ Порівняння концепції М. Грушевського щодо чорноморської орієнтації з теоріями С. Рудницького та Ю. Липи було здійснено у кандидатській дисертації Л. М. Домашенко “Концепції чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття” (2008). З’ясовано, що спільною для них є теза про природність чорноморської орієнтації для української держави. Відмінним – спосіб її обґрунтування. На цій підставі запропоновано вирізати історичну концепцію

Море й слугувало тим символічним простором, що визначав *географію* України власне як Півдня й, поєднуючись з історією, яка обумовлювала розташування ідеальної території України на Заході, забезпечувало Україні її південно-західне розташування: “Історичні умови орієнтували Україну на Захід, географічні орієнтували й орієнтують на полудня, на Чорне море – “еже море словеть руськое”, як каже київський літописець XII в. – українське, говорячи теперішньою термінологією. З того часу як полудневі, східнослов’янські племена, з котрих вийшов український народ, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно пхає взагалі всі народи у всі часи на полудня, до сонця, в легші умови існування...”⁴¹.

Але орієнтація України на море, на Південь – то не лише наслідок своєрідної символічної “економії зусиль”, традиційний для цивілізаційного розвитку рух народів з Півночі (“складних умов”) на Південь (“легких умов існування”). То також – повернення українців на прабатьківщину. М. Грушевський наголошує, що морем колись була сучасна територія України, яке покривало степ й географічним залишком якого на географічних мапах, власне, й виступало Чорне та Азовське моря: “Третична формація характеризується в наших сторонах власне повільним уступленням моря на полудень та формуванням нинішнього суходолу... полудня частина східноєвропейської рівнини була переважно покрита водою, хоч і не без виїмків, не без перерв в виді островів, що висувалися серед сього східноєвропейського моря”⁴².

Отже, історична територія України – то “східноєвропейське море”, що належить Півдню (“уступлення моря на полудень”, “полудня частина... рівнини”) й у просторі якого розташована певна кількість островів, що складають поверхню території України. Зрозуміло, що ці “острови” М. Грушевського досі залишаються terra incognita на ментальній мапі України як морського півдня й потребують своїх відкривачів. Отже, “великі географічні відкриття”, пов’язані з плаванням “східноєвропейським морем” історичної території України – попереду. Наприклад, відкриття “острова” Тьмутарокані (дійсно, однієї з малодосліджених сторінок української історії), як пише історик – “руського острова, відтятого турецьким морем”⁴³.

Більш того, море було тим первинним історичним ландшафтом, який, на думку М. Грушевського, обумовлював народження всієї індоєвропейської

М. Грушевського, осереддя якої є положення про антське походження українців; політико-географічну С. Рудницького, яка виходить з того, що чорноморське побережжя – це головний політико-географічний вектор України; геополітичну Ю. Липи, де умовою незалежності України визнано здійснення нею “геополітичного синтезу” Чорного моря.

⁴¹ Грушевський М.С. Орієнтація чорноморська [в: Хто такі українці і чого вони хочуть]. К., 1991. С. 144.

⁴² Грушевський М. С. Історія України-Руси [в: 11 т., 12 кн.]. К., 1991. Т. 1. С. 21.

⁴³ Там само. Т. 2. С. 29.

цивілізації. Правда вчений зробив зауваження, що “брак спільної назви для моря вказував би, що правітчина не лежала при самім морі”⁴⁴.

Власне, на ментальній мапі М. Грушевського це море, здається, нікуди й не зникало – воно продовжувало визначати етногенез українців протягом всієї їх історії. М. Грушевський описує, як хвилі цього “моря” – у вигляді колонізаційних приливів та відливів – накочувалися на степ, щоб з’єднатися із залишками стародавнього “східноєвропейського моря” – з Чорним морем: “На памяти історії знаємо кілька таких великих, більших і менших приливів і відливів, не кажучи за дрібніші: відплив української людности з степів і передстепових країв... ці колонізаційні хвилювання мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народности”⁴⁵.

Таким чином, “східноєвропейське море” – то є первинний історичний ландшафт України, а “море” як таке – взагалі індоєвропейців. З таких перспектив, завдання, яке стоїть перед українцями як індоєвропейцями – то не лише повернення до витоків своєї культури – на Захід, але й до власних витоків – на Південь, – до Чорного моря.

Ще одна конотація моря – “лінгвістична” – проступає в М. Грушевського в його ранніх “соціологічних” міркуваннях щодо релігії, народу та держави. Власне, образ моря застосовується істориком як аналогія мови. Море й виступає тією сильною позитивно забарвленою метафорою, яка має слугувати надійним аргументом українського історика у спростуванні філологічних штудій Соболевського, які заперечували самостійне існування української мови й, відповідно, окремішнє існування українців: “Так, наприклад, д. Соболевський, не спречаючися з тим фактом, що українська мова є характерною у своєму говорі, далеко різниця з характерними говорами Московського руського народу, вважає на те, що в посередніх, перехідних говорах ці дві мови відрізняються дійсно менше... Пояснимо прикладом таким: де лиман зливається з морем єсть посередня смуга води, де річка мішана з морською, хтось хоче переконатися чи різна вода річна і морська, чи дав би він коштувати цю мішану воду й з того метикувати. А між різними народами, як в руській і українській, українській і лясській, як і іншими мусить бути завше така смуга не одрозненого”⁴⁶.

⁴⁴ Там само. Т. 1. С. 63.

⁴⁵ Там само. Т. 1. С. 13-14.

⁴⁶ *Грушевський М. С.* Народ, держава, релігія як соціологічні категорії // ЦДІА України, м. Львів. Ф. 401. Оп. 1. Од. зб. 48. Арк. 59-59зв. Можливо, цей образ моря та річки, що М. Грушевський запропонував як метафору розрізнення української мови та інших, має безпосереднє відношення як до античної “ментальної географії” взагалі, й до української топографії та ландшафту, зокрема. Йдеться, напевно, про Дніпро та Чорне море. Принаймні, саме Дніпру давні автори приписували властивості, на які спирається український історик для обґрунтування своєї філологічної тези: “Данапр народжується великим болотом, маючи виток як би з материнського лона. Звідси й до середини він є прісним й придатним для пиття...”

Виходячи з двох вищезазначених конотацій “моря” у текстах М. Грушевського (“лінгвістичної” та, власне, “історичної”), можна зробити певні висновки щодо потреб розширення кордонів символічної території України до Чорного моря.

По-перше, історична територія України, на думку українського інтелектуала, мала обійняти той символічний простір на ментальній мапі Європи, який колись належав “східноєвропейському морю”, фактичним залишком чого на географічній мапі виступало Чорне море. Звідси, символічне “об’єднання” території України з Чорним морем на Півдні – то є “природне” явище, своєрідне повернення “історичної справедливості” (поновлення “повноводності” басейну стародавнього “східноєвропейського моря” за рахунок двох його складових: “територіальної” – України та “водної” – Чорного моря), символічне поєднання “історії” та “географії”. У цивілізаційному плані ці кроки у напрямку до Чорного моря символізували б також повернення України до традиційного індоевропейського історичного ландшафту. По-друге, геополітична орієнтація України на морський південь символічно вказувала б на опанування українською мовою (“морем”) повноти власного історичного ареалу розповсюдження.

І наостанок: деякі теоретичні викладки

Ментальна географія доби Модерну активно використовувала залишки “античних” стратегій репрезентації великомасштабних територій. М. Грушевський, історик епохи *fin de siecle*, вихованець класичної гімназійної / університетської (“філологічної”) освіти з її культовим ставленням до елліністичної культури – залучав ці стратегії як авторитетний легітимуючий засіб конструювання історичної території України. Так, серед чотирьох досліджених нами типів когнітивних мап, у межах яких український інтелектуал прописував демаркацію кордонів символічного простору України (пари “географічних” – “геометричної” і “геополітичної” та обох “топографічних” – “тілесної” й “ландшафтної”) принаймні два “закриті” типи репрезентації історичної території України (“геометричний” та “тілесний”) спиралися на уламки античних стратегій. Перший (“геометричний”) – на залишки “сакральної” геометрії “Геродота-Піфагора”, а другий (“тілесний”) – на структури “прометеєва міфу”. Зрозуміло, що ці античні стратегії, відірвані від своїх первинних сенсів, були примушені функціонувати в умовах іншої, модерної структури знаку та у нових контекстах: “сакральний” чотирикутник Великої Скіфії Геродота – у контексті модерністської символіки “чорного квадрата” К. Малевича, а “прометеєв міф” – у просторі символіки модерністської неврастенічної тілесності.

Проте, наближуючись до Понта, він приймає у себе невеликий потік під назвою Екзамфей, до того гіркий, що... він так змінюється завдяки притоку цих малих вод, що впадає в море між грецькими містами Калліпідами і Гіпаннісом вже зараженим і сам на себе не схожим” (Див.: *Йордан. О происхождении и деяниях гетов*).

Проте, незалежно від задіяної стратегії конструювання історичної території України, відправним пунктом для такої інтелектуальної процедури спатіалізації виступав її *символічний центр* – Київ. І якщо православні книжники XVII ст. з метою політичної актуалізації “київської спадщини” задіяли *універсалістські середньовічні концепції*, щоб, надавши Києву відповідного символічного значення, зробити його однією із значимих точок історичної гравітації імперського (релігійного, цивілізаційного, культурного) простору⁴⁷, то М. Грушевський, поставивши за мету у боротьбі за “київську спадщину” деконструювати “середньовічні” схеми імперського історіописання, звернувся до дохристиянських, *античних* “полісних” стратегій репрезентації історичного простору, у своєрідний спосіб перетравлених епохою Модерну. Так, “геометрична” “полісна” стратегія побудови когнітивних мап (стратегія “Геродота-Піфагора”), що дозволяла історикам репрезентувати відповідний історичний простір як трикутник міст-“полісів” історичної Русі (Києва-Чернігова-Переяслава) та легітимізувати права України на спадщину Русі протистояла імперській стратегії репрезентації *історичного простору* як сукупності “трьох територій”, а різновид античного “прометеєвого міфу” дозволяв М. Грушевському легітимізувати кордони *сучасного* культурного простору України по вісі Центр / Захід як території, що визначається зв’язком двох міст – Києва та Львова.

Повертаючись до деяких теоретичних узагальнень *семіотичного плану*, можемо зазначити, що “ментальна географія” зламу XIX-XX ст. все ще залишалася *символічною* за суттю. Причому, як показало вивчення досвіду М. Грушевського, апеляція до “античної” стратегії конструювання “ідеального історичного простору” зовсім не означала автоматичного збереження її символічного характеру. “Геометрична” форма репрезентації “когнітивних мап” могла вповні утримуватися у межах позитивістської структури функціонування знаку. Й навпаки, звернення до модерністської “геополітичної” стратегії конструювання “ідеального історичного простору” відкривало неабиякі можливості локалізації “історичного простору” через ціннісно навантажену символіку географічних орієнтирів.

---

⁴⁷ Див.: Яковенко Н. М. Символ «Богохранимого града» у пам’ятках київського кола (1620 – 1640-ві роки) // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К., 2002. С. 296-330.